

Çaldyran söweşi

Category: Gutlaglar, Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Çaldyran söweşi ÇALDYRAN SÖWEŞİ

Çaldyran söweşi Osmanly türkmen patyşasy Ýowuz Sultan Selim bilen shaýy ynançlary esasynda gurlan Sefewi türkmen döwletiniň hökümdary Sha Ysmaýylyň arasynda bolup geçen meýdan söweşidir. Sha Ysmaýylyň Akgoýunly türkmen döwletini taryh sahnasyndan

aýırmak bilen birlikde Azerbaýjan, Eýran, Yrak we Arabystan sebitlerini ele geçirip, Anadoly ýarym adasyna çenli çäklerini giňeltmegi Çaldyran söweşiniň bolmagyna getiren esasy sebäpleriniň biridir. Sha Ysmaýyl Anadolyda mümkünçilik tapdygyndan pitne döredip, Osmanly döwletiniň içinde ýerleşen shaýlary öz agzyna bakdymak üçin elinden gelenini aýamandyr. Ýowuz Selim hem her pursatda Osmanly döwletini dargatmak isleýän we Ýewropa edilýän her harby ýörişde pursatdan peýdalanyp, Osmanlyny arkadan urmagy maksat edinýän Sha Ysmaýyla čürt-kesik zarba urmagy niýetine düwýärdi. Çaldyran söweşiniň esasy sebäpleri bolan bu ýagdaýlardan başga hem şu sebäpleri görkezmek bolar:

* Gündogar Anadolyny ele geçirirmek isleýän Sha Ysmaýylyň bu sebitde ýasaýan shaýy türkmen taýpalaryny Osmanly döwletine garşı aýaga galдыrmaga çalyşmagy.

* Ýowuz Selimiň Eýrana etjek ýörişinden öň Dulkadyrogly Alauddöwleden kömek islemegi we onuň kömek etmekden yüz öwürmegi.

Çaldyran söweşiniň düýp sebäbi bolan mezhep bölünüşigi we bu bölünüşigi öjükdiren syýasy göreşler netijesinde türkmenler tarapyndan gurlan iki beýik türki döwlet söweşmek üçin ýüzbeýüz gelipdir. XVI asyrda umumy türk taryhyň iň ähmiyetli wakalarynyň biri hökmünde Çaldyran söweşini görkezmek bolar. Seljuklar döwründe Anadoly ýarym adasyna ýerleşen ilkinji türkmen taýpalary medeni hem-de mezhep taýdan umumy sosial gurluşy emele getirýärdiler. Anadoly Seljukly döwleti döwründe ýarym adany türkmenleşdiren bu ilkinji şaha sünni ynanjynda bolmagyna garamazdan, Beýik Seljuk döwletiniň ýykylmagy we Orta Gündogarda gerim alan derwüşcilik akymalarynyň we shaýy mezhebiniň täsiri astynda galyp, tapawutlanýan ynanja eýe bolan toplumlaryň Beýik Seljuk döwletiniň ýykylmagyndan soňra Anadoly ýarym adasyna göç etmekleri düýpli sosial meseleleriň yüz çykmagyna getirýär.

Anadoly Seljukly döwleti döwründe köpçülikleýin Anadola ýerleşen türkmen taýpalary bilen döwletiň soňky döwürlerinde ýüze çykan derwüşcilik hereketiniň we shaýy mezhebiniň täsirine düşen türkmen taýpalaryň aralasyndaky tapawutly ynançlaryň

üstünde birnäçe çaknyşyklar ýüze çykypdyr. Kiçi Aziýa ilkinji bolup göçüp gelen türkmen taýpalarynyň Anadolynyň jümmüşine ýerleşensoň we bu sebitleri ýurt edinensoň 50-100 ýyla çenli aralykda soň göçüp gelen türkmen taýpalaryny aralaryna alman, gaýtam mezhep agzalalygy, ekerançylyk we öri meýdanlarynyň üstünde turğam oňsuksyzlygy hasam gapma-garşylykly ýagdaýlafy döredipdir.

Anadoly Seljukly döwleti döwründe başy başlan bu mezhep bölünüşigi soňrakky döwürlerde-de ullakan problema öwrülip, örän köp sanly bulagaýlyga we çaknyşyklara sebäp bolupdyr. Agzalan problemalar Osmanly döwleti döwründe-de dowam edipdir. XVI asyrda häkimiýetiniň gerimini barha giňeltmäge çalyşyán Osmanly döwleti derwüşçilik akymyndan täsirlenen bu gatlaklary goltugynda saklamaga dowam etmek bilen olaryň ýüze çykarýan bulagaýlyklaryna garşy göreşipdif. Bu meseleler döwletiň agalygyna we at-abraýyna täsirini ýetirip biljek içerkى mesele bolşy ýaly, garaw görmedik ýagdaýynda derwüşçilik ynanjyny makullaýan goňşy döwletleriň hem öňünde ejiz ýagdaýa düşürip biljek ýagdaýa getirjegi gümansyzdy. Sefewi hökümdary Şa Ysmaýyl bolsa ýüze çykýan bu ýagdaýlardan peýdalanyardy we döwlete garşy Osmanly tabynlygyndaky mezhepdeşlerini ulanyp, her dürli bulagaýlygy döredip durýardy.

Şa Ysmaýyl edil Anadoly alawylary ýaly şaýy mezhebinden we derwüşçilik akymyndan täsirlenen türki hökümdar bolupdyr. Asly türkmen bolan Şa Ysmaýyl Eýrandaky Akgoýunly döwletini ýykyp, häkimiýetini giňeldipdir we Osmanly döwleti üçin iň howply duşmana öwrülipdir. Çünkü Şa Ysmaýylyň guran Sefewi döwleti mezhep tapawutlylygyny galkan edinip, Osmanly döwletine garşy duşmançylykly hereket edýärdi we Osmanly häkimiýetiniň tabynlygynda ýasaýan türki kowumlary belli bir derejede öz tarapyna çekip, gitdigiçe güýçlenýärdi. Bu bölünüşik we Çaldyran söweşiniň ýüze çykmagyna alyp baran bütün sebäpleriň çeşmesi bolup durýar.

Şa Ysmaýylyň aggressiw syýasatyna garşy seresaply we hoşniýetli syýasat alyp baran Soltan II Baýezit hatda onuň 1507-nji ýylда Dulkadyrogullary türkmenleriniň üstüne guran ýörişi pursadynda-da, Osmanly döwletiniň çäklerini birugsat

eýelemegine-de we 1511-nji ýylda dörän Şaguly gozgalaňyny goldamagyna-da hiç hili garşylyk bermändir. Bu ýumşak syýasat sefewileriň güýçlenip, Eýranda şaýylygy ornaşdyrmagyny aňsatlaşdyrýar. Şol bir wagtyň özünde bu, ters propoganda netijesinde döwlete garşy öjükdirilen Anadoly halkynyň Sha Ysmaýyla meýil etmeginé ýol açýardy. Netijede sefewi döwletiniň döwlet bitewiligine ýetirjek howpuny nazara alyp, kakasyny tagtdan indirip ýerine geçen Soltan Selim 1514-nji ýylda Çaldyranda Sha Ysmaýly agyr ýeňliše sezewar etdi. Çaldyran ýeňisi arkaly Gündogar Anadoly doly ele geçirilip, Osmanly döwletiniň çäkleri Ýewfrat derýasyndan gündogarlygyna uzalsa-da, asyl maksat Anadolynыň üstüne abanyp biljek sefewi howpunyň derbi-dagyn edilmegidi. Bu maksada doly ýetmek başartmadygam bolsa, eýelenen sebitler Osmanlylara strategik taýdan ähmiýetli artykmaçlyklary berdi. Aýratynam Diýarbekiriň eýelenmegi Osmanlylara Sefewiler bilen Mamlýuklaryň hereketlerini ýakyndan syn etmägd we olaryň güýc birikdirmeginiň öňüni almak ýaly artykmaçlygy berdi. Günorta serhetdäki iň ähmiýetli garnizonlaryň birine öwrülen bu şäher soňrakky ýyllarda Siriýa, Yrak we Eýranyň jümmüşine gurnaljak ýörişler üçin harby baza wezipesini ýerine ýetirdi. Sefewi howpunyň az wagtlygam bolsa, ortadan aýrylmasy Soltan Selimiň Mamlýuklaryň üstüne ýöriş gurnamagyna mümkünçilik döretti. Köp wagt geçmäňkä Siriýadır Müsüriň eýelenmegi, Mamlýuk döwletiniň ortadan aýrylmagy bilen Sefewiler Osmanlylaryň gündogar-günorta serhetleri boýunça ýeke-täk goňsusyna öwrüldi. Mundan beýläk şu araçäk boýunça günortadaky Sefewi häkimiyétiniň golastyndaky Yrak Arabystany Osmanlylaryň eýelemek üçin göz öňünde tutýan ýeridi.

Osmanly goşunu 22-nji awgustda sişenbe günü Töwriziň üstünden ýöräp, aşama çenli Çaldyran sebitine gelip ýetdi. Goşun bu sebitiň demirgazyk-günbatar depeleriniň eteklerine ýerlesdi. Jülgäni elinde saklaýan gündogar depelerinde bolsa Sha Ysmaýlyň çadyrlary görünýärdi. Ýowuz Selim şol gün aşşam emeldarlaryny toplady. Bu ýerde ýa-ha dessine hüjüm etmek, goşuna we ýol söküp surnugan aç haýwanlara ýigrimi dört sagat dem-dynç bermek gerekdi. Köpcülik goşuna dynç bermegiň

tarapyny tutdy. Depderdar Piri Mehmet Çelebi bolsa başga heňden gopup: «Eger derhal urşa başlanmasa goşunda, hususanam akynçylaryň arasyndaky alawylaryň düşman bilen habarlaşyp, garşıydaşyň tarapyna geçme howpunyň bardygyny, şeýle bolmadyk ýagdaýynda-da höwessiz uruşjakdyklaryny» aýtdy. Depderdaryň pikirine görä muňa mümkünçilik bermän daň atyp-atmanka söweşe girmek gerekdi.

Ýowuz Selim: «Ynha, ýeke-täk dogry pikiri aýdan kişi... Arman wezirim däl eken» diýip, dessine hüjüme geçmegi emir edipdir. Ysmaýyl Hataýynyň 10 müňe golaý atly esgeri bolupdyr. Atly esgerleriň sany sefewilerde has känem bolsa, osmanly goşunynyň ot acyjy ýaraglary bardy. Muňa garamazdan iki goşunyň güýji deňeçerräk görünýärди.

Gynansak-da, ykbalyň emri bilen aralaryna çöp düşüp, ikä bölünen türkmen «Şahym» we «Ýa Alla» nagralaryny dartyň, biri-birlerine garşı söweşe giripdir. Ysmaýyl Hataýy öz ýolbaşçylyk edýän ganatynda hüjümde üstünlik gazanypdyr. Ýowuz Selimiň çep ganaty yzky goşun bölümlerine çenli yza serpikdirilipdir. Emma Osmanly türkmen goşunynyň sag ganatyna ýolbaşçylyk edýän beglerbegi Sinan Paşa garşıydaşy Ustaçlyoglynyň hataryny bozmagyň hötdesinden geldi. Sinan paşanyň goşun birliklerini ýaýratmaly ýerde planly ýagdaýda toplara tarap çekiliп, zynjyrlary böwsüpdirler. Bu hereket şeýle bir çalt amala aşyrylypdyr welin, sefevi doganlarymyz birdenkä özleriniň toplaryň öñünde durandyklaryny görüpdirler. Toplaryň öni açylan badyna Şa Ysmaýylyň goşun birlikleriniň üstünden ajal sepelän top oklary ýagmaga başlaýar. Söweş meýdany dem salymdan maslykdan dolupdyr. Ölenleriň arasynda merdana türkmen begi Ustaçlyoglynyň hem bolmagy ýeňisi osmanylaryň hasabyna tamamlapdyr. Ýowuz Selimiň sag ganatdaky üstünliginden soň çep ganatyň ýeňlisini sazlamagy gerekdi. Serkerdeler, esgerler garadangaýtmaz Ysmaýylyň çakgan hüjümne döz gelip bilmän yza çekilyärди. Soltanyň emri bilen ýanyçarlar arkalarında arabalardan örulen diwary böwsüp tüpeň atmaga başladylar. Sefevi esgerleri gowşamaga başlan pursatynda Şa Ysmaýyl hem golundan we aýagyndan ýaralanylп atdam agypdyr. Osmanly esgerleriniň biri göni Ysmaýylyň üstüne

okdurlypdyr. Eger sefewi serkerdeleriniň biri şirin janyny orta goýup, hökümdaryna galkan bolmadyk bolanlygynda, Şa Ysmaýyl şol duran ýerinde öldürilmelidi. Şanyň ýakynlaryndan Mürze Sultan Aly «Şa meniňki!» diýip öñe okdurylýar we ýesir düşýär. Hyzyr atly başga bir türkmen janyny howp astyna salyp, atyny Ysmaýyla berýär. Uruşdan ýeňliş bilen çykandygyna ymykly göz ýetiren şa çaltlyk bilen söweş meýdanyndan gaçýar. Sefewilerden entek söweşip ýörenleri-de oňa eýerip zyp berýärler. Söweş meýdany osmanly goşunyna galýar. Şa Ysmaýylyň adaglysy ýa-da aýaly Täçli hanym (Täçli hanym [Gülzar] Sultan Jelaleddin Meñburnynyň neslinden -t.b.), Widiniň sanjak begi Mesih begiň adamlaryna ýesir düşýär.

Çaldyran söweşinde iki tarapam uly ýitgileri çekýär. Şa Ysmaýylyň goşunyndan on dört han, Ýowuz Selimiň goşunyndanam on sanjak begi söweş meýdanynda wepat bolupdyr. Şa Ysmaýyl gijesi bilen gaçyp ertesi irden Töwrize baryp ýetýär. Emma öz paýtagtyny howply hasaplandygy üçin Dergezene çekilyär.

Söweşiň ertesi irden Ýowuz Selim wezirleriniň we esgerleriniň resmi gutlaglaryny kabul edýär. Bir gün geçiribem Töwrize tarap gaýdýar. Üç gün ýol ýöräp Töwrize barýar. Töwrize girişiň ertesi günü – 1514-nji ýylyň 6-njy sentýbrynda sultan «Ýakup» metjidine gidip öz adyna okalan hutbada jumga namazyny okandan soñ, bu metjidi gaýtadan abatlamagy buýurýar. Sultan Töwrizde 8-9 gün galandan soñ Stambula dolananda, Töwrizdäki senetkärleri, tüçjarylary, şahyrlary we başga-da peýdalanyp boljak müňlerçe hünärmenleri Stambula getirýär. Stambula getirilenleriň arasynda Teýmirleňiň agtyklaryndan Bediuzzaman hem bar eken.

Professor Erol Güngör Stambula gelenleriň arasynda köp sanly alymlaryň we akyldarlaryň bardygyny aýdýar. Gelenler Şa Ysmaýylyň halky gylyjyň zory bulen şayylaşdyrma syýasatyne garşıy çykýan we mezheplerinden yüz öwresleri gelmeýän adamlardy.

Olaryň hemmesi Stambulda at-abraýlaryna mynasyp wezipelere bellenipdir.

Gyş paslynda Ýowuz Selim Amasýada Eýran şasynyň ugradan sowgatlaryny getiren ilçileri kabul edipdir. İlçiler Çaldyran

söweşinde patyşanyň eline ýesir düşen şanyň aýaly Täçli hanymyn azat edilmegini towakga edipdirler. Ýowuz Selim olaryň towakgasyny diňlemegem islemändir we ilçileri tussag astyna alypdur. Gelen ilçileriň ikisi-de Dimetoka zyndanyna oklanypdyr. Täçli hanym bolsa Täczada Japara nikalanyp berilýär. Hammeriň pikiriçe soltanyň beýtmegi halkara hukuklary gödek bozmagy aňladýardı. Yslam hukugyna görä-de ilçe zowal ýokdur. Türkmen taryhynda mundan öň şular ýaly gödek ýalňyşlygy Horezmşa Muhammet we onuň Otrardaky häkimi Gaýyr han goýberipdi. Yslam hukugunda eger ýeňlen esgeriň dini yslam bolsa, onda onuň aýalyny hem ýeňiş gazananyň nikalap almagyna rugsat berilmeýär. Çaldyran söweşinden öň Akgoýunly türkmen döwleti ýykylandygy üçin Diýarbekir sefewileriň eline geçipdi.

Çaldyran söweşinden soň meşhur taryhçy Idris Bitlisliniň öňbaşylygyndaky ýigrimi bäge golaý begzada gelip, Osmanlynny häkimiyetine geçýändigini yqlan etdi. Birmahallar Akgoýunly türkmenleriň paýtagty bolan Diýarbekir şeýdip sefewileriň elinden gitdi. Emma Şa Ysmaýyl Çaldyranda wepat bolan Ustaçlyogly Mämmet hanyň dogany Garahany ugradyp, Diýarbekiri gabaw astyna aldy. Halkyň Ýowuz Selimden kömek talap etmegi bilen ugradylan Byýykly Mämmet paşa bilen Şady paşanyň ýolbaşylygyndaky goşun birlikleri gelen badyna Garahan yza gaçýar. Şeýlelikde Diýarbekir ymykly osmanly şäherine öwrülýär. Byýykly Mämmet paşa Diýarbekiriň beglerbegi wezipesine bellenensoň, Garahany yzarlamagy dowam edýär. Mardiniň golaýynda bolan söweşde Garahan wepat bolýar. Şeýlelikde günorta-gündogar Anadoly gutarnykly ýagdaýda Osmanly häkimiyetine girýär.

■ Söweşden soňky ýagday

Çaldyran söweşiniň Otlukbeli söweşine çalymdaşdygyny aýtsa bolar. Söweşiň gidişi, goşunyň düzülişi we sanynyň deňeçerligi – hemmesi bolşy-bolşy ýaly gaýtalanýar. Hatda Uzyn Hasan Türkmen ýaly Şa Ysmaýylyň söweş meýdanyndan gaçyrylyşy hem bire-bir gaýtalanýar. Elbetde, her iki söweşde hem

osmanlylarda ot açyjy ýaraglarynyň bolmagy, olaryň ýeňishi gazanmakda aýgytlaýy rol oýnandygyny hem unutmaly däldir. Çaldyran söweşi diňe ýer meselesinde Otlukbeli söweşinden tapawutlanýar. Otlukbeli ýeňlisinden soň Akgoýunly döwleti diňe birnäçe sany galasyny elden gideren bolsa, sefewiler günorta-günbatar sebitleriniň agramly bölegini osmanlylara giderýär. Baýburt, Erzinjan, Kigy osmanlylaryň eline geçýär. 1515-nji ýylда Kemah galasynyň alynmagyndan soň Dulkadyr ogullary türkmen begligi Osmanly döwletiniň düzümine birikdirilýär.

Soltan Selim Amasýadaka Idris Bitlislä günorta-gündogar Anadoly sebitlerine gözegçilik etmegi ynanýar. Idris Bitlisli aýratynam kürt taýpa kethudalarynyň arasyndaky oňsuksyzlyklaryň soňuna çykyp, 1517-nji ýylда bu ýerleri Osmanly häkimiýetine girizýär. Diňe Diýarbekiriň töwereginde Sefewi döwleti bilen özara çaknyşyklar belli bir wagta çenli dowam edipdir.

Iň soňky gezek 1517-nji ýylда Şa Ysmaýylyň Ustaçly Mämmet handan soň bellän Diýarbekir beglerbegi Garahan Goçhysaryň golaýyndaky söweşde wepat bolmagyndan soňra sebit tutuşlygyna Osmanly döwletiniň tabynlygyna girýär. Şeýlelikde osmanly-sefewi serhedinde osmanly tarapdary bolan kürt taýpalaryndan on bir sany etrap döredilýär. Şol döwürde Kars welaýatynyňam osmanlylaryň düzümünde bolandygyna seredilse, häzirki Türkiýe-Azerbaýjan-Eýran serhedinin baryp 1517-nji ýylда kesgitlenendigini görmek bolýar.

■ Netije

Şa Ysmaýyl tarapyndan esaslandyrylan we gysga wagtyň dowamynda güýcli döwlete öwrülen Sefewi döwleti 1510-njy ýyldan soňra Osmanly döwletini içinden opurmaga başlapdyr. Soltan II Baýezidiň garrylygy we násaglygy Şa Ysmaýylyň Osmanly häkimiýetine garşı alyp barýan işlerini belli bir derejede ýeňilleşdiripdir. Bu döwürde Soltan II Baýezidiň durmuşa geçiriren bütün öňuni alyş çärelerine garamazdan Şa Ysmaýyl işlerini üstünlikli amala aşyrypdyr. Şol sanda Ýewropa

ýurtlary hem Osmanlylara garþy Sefewiler bilen aragatnaþyk açmaga çalyşypdyrlar.

Osmanlylarda ýuze çykan sultanlyk dawasynda sefewilige garþy bolan Sultan Selim ýeňiš gazanypdyr. Ol 1512-nji ýylда döwletiň başyna geçýär. Sazadalygyndan bări sefewilere garþy çykan Sultan Selim sultanlyk süren döwründe-de muny dowam etdirip, Sha Ysmaýylyň Osmanly araçäklerini eýelemek syýasatyna garþy ähmiýetli işleri alyp barypdyr. Sultan Selime başyny başlan syýasy, dini, ykdysady, milli we harby özgertmeler netijesinde durmuşa geçiren Çaldıran söweşi arkaly sefewi propogandasynyň öňüni almak başardypdyr.

Netijede, iki döwlet arasında bu görnüşde emele gelen syýasy, ykdysady we sosial-medeni ýagdaý has soňrakky ýyllarda-da osmanly-sefewi gatnaþyklarynda täsirini ýitirmändir.

■ Çeşmeler

- [1] yavuzsultanselim.gen.tr/caldiran-savasi.html
- [2] turktarihim.com/Çaldıran_Savaşı.html
- [3] Dr. Özer Küpeli, » Irak-ı Arap'ta Osmanlı – Safevi Mücadelesi» , History Studies Ortadoğu Özel Sayısı / Middle East Special Issue 2010, s.227-228.
- [4] Prof. Dr. İbrahim Arslanoğlu, » Aleviliğin Tarihsel Sosyal Temelleri» (makale)
- [5] Ebû Bekr-i Tihranî, » Kitab-ı Diyarbekriyye», çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2001, s.352; Tursun Bey, » Tarih-i Ebu'l-Feth» , (Haz. Ahmed Tezba ar), s. 142-143.
- [6] Dr. Bilal Dedeyev, » ÇALDIRAN SAVAŞI'NA KADAR OSMANLI-SAFEVİ İLİŞKİLERİNE KISA BİR BAKIŞ» , Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research Volume 2/6 Winter 2009, s.132-133.

Internet maglumatlary esasynda taýýarlanыldы. Taryhy makalalar